

Bosansko-hercegovački muslimani u programu ustaške emigracije i politici Nezavisne Države Hrvatske

HRVOJE MATKOVIĆ

Zagreb, Republika Hrvatska

Autor raspravlja o odnosu Pavelića i ustaške organizacije prema bosansko-hercegovačkim muslimanima, koje smatraju Hrvatima. Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske ustaški režim posvećuje im veliku pozornost. No, kad su četnička pobuna i partizanski pokret Bosnu i Hercegovinu pretvorili u područje krvavog razračunavanja, muslimansko je stanovništvo sve nezadovoljnije, uočavajući da ih ustaške vlasti dovoljno ne zaštićuju. Muslimanski uglednici u svojim rezolucijama traže učinkovitiju zaštitu, a posebnim memorandumom obraćaju se i Hitleru.

Ključne riječi: muslimani, Bosna i Hercegovina, ustaška emigracija, NDH

Uvod

Promemorija koju je Ante Pavelić u ljetu 1927. uputio predsjedniku talijanske fašističke vlade Benitu Mussoliniju ima posebno značenje u nastanku i djelovanju ustaškog pokreta.¹ Ona svjedoči o prvom Pavelićevom dodiru sa službenim krugovima fašističke Italije do kojih je došlo 1927. godine (dakle, prije Pavelićeva odlaska u emigraciju). Ona sadrži ne samo krajnji cilj Pavelićeve politike, već i neke njene bitne odrednice. Cilj je suverena i nezavisna hrvatska država za uspostavu koje Pavelić traži pomoć od

¹Dr. Ante Pavelić je kao zastupnik grada Zagreba bio član delegacije koja je u ljetu 1927. sudjelovala u radu Kongresa europskih gradova u Parizu. U povratku se odvojio od ostalih članova delegacije i nekoliko je dana boravio u Rimu. Tada se dva puta sastao s Robertom Forgesom Davanzatijem, članom Velikog fašističkog vijeća, kojemu je predao *Promemoriju* o teškim prilikama u Hrvatskoj s izričitim traženjem pomoći Italije u borbi za uspostavu neovisne hrvatske države. Davanzati je taj dokument prosljedio Mussoliniju. Tekst *Promemorije* u cijelosti objavilo je talijansko Ministarstvo vanjskih poslova 1967. u zborniku *I documenti diplomatici Italiani*, sedma serija, sv. V., odakle ju je (u prijevodu) objavio Jere Jareb u prilogu "Šest dokumenata o prvom dodiru dra Ante Pavelića s talijanskom vladom", *Hrvatska revija* 4/1970. – Tekst *Promemorije* uvrstio sam u zbirku dokumenata koja je pod naslovom *Na vrelima hrvatske povijesti* objavljena u Zagrebu, 2006., na str. 309-312.

Italije, pa pored određenih obveza prema Italiji Pavelić u *Promemoriji* posve konkretno označava i teritorij buduće neovisne hrvatske države. Pozivajući se na tisućgodišnje hrvatsko državno pravo i narodnosno načelo, on zahtijeva "sve one nerazdjeljive upravne pokrajine, kojima je svojedobno vladala Austro-Ugarska, pokrajine u kojima je hrvatsko stanovništvo u velikoj većini". U nabravanju tih pokrajina uz ostale navodi i Bosnu i Hercegovinu, a to znači da u buduću hrvatsku državu uključuje i njezino muslimansko stanovništvo. Za Pavelića nema nikakve dvojbe o nacionalnoj pripadnosti muslimana, jer u svojoj *Promemoriji* on Bosnu i Hercegovinu obilježava kao pokrajinu "s većinskim hrvatskim stanovništvom". To potvrđuje i sva ostala izvorna građa nastala nakon osnivanja ustaške organizacije u emigraciji. Premda je konkretno političko stanje u tadašnjoj jugoslavenskoj državi nametalo rasprave o "muslimanskom pitanju, za ustaški pokret to pitanje ne postoji. U dostupnoj ustaškoj dokumentaciji muslimansko stanovništvo se obilježava kao dio hrvatskog nacionalnog korpusa. Tako npr. Mile Budak u svojoj knjizi *Hrvatski narod u borbi za samostalnost i nezavisnu hrvatsku državu* (objavljenu 1934. u Kanadi) tvrdi da su muslimani "rasno najčišći, najmanje natrunjni Hrvati". Budak čak navodi da su muslimani "i somatološki sačuvali sve osobine svoje hrvatske rase".² Ustaška koncepcija o hrvatstvu muslimana u stvari je značila učvršćivanje vlastitih uporišta za uključivanje Bosne i Hercegovine u buduću hrvatsku državu. Pri tome se citiraju i Starčevićeve riječi da su "Muhamedovci Bosne i Hercegovine ... najstarije i najčistije plemstvo, što ga Europa ima".³

Poslije uspostave Nezavisne Države Hrvatske ustaška promičba sve češće se poziva na Starčevićeve riječi, pa se pri tome ističe Pavelića kao baštinka Ante Starčevića.⁴ Jedan od istaknutijih ustaških prvaka Jozo Dumandžić izjavljuje da naš poglavnik ljubi muslimane "istom ljubavlju kao Starčević". Sve češće se naglašava i da su muslimani glavni konstitutivni element u stvaranju hrvatske države, pa se posebno ističe uloga islama. Ponavlja se i tvrdnja da je islam bio ona snaga koja je kroz burnu povijest "očuvala iskonsku hrvatsku krv". Ustaška publicistika u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske oštro se suprotstavljala mišljenjima o postojanju "muslimanskog pitanja". Sam Pavelić je u Hrvatskom državnom saboru u veljači 1942. izjavio da je "krv naših muslimana hrvatska krv", a za islam da je hrvatska vjera, jer su "na našoj zemlji njeni pripadnici hrvatski sinovi".⁵ U nastojanju da muslimane što čvršće veže uz ustaški režim, posebno u težnji da privuče islamske vjerske starješine, Pavelić je objavio i posebne zakonske odredbe, a u središtu Zagreba jedna je monumentalna zgrada (dotada Umjetnički paviljon, djelo Ivana Meštrovića) pretvoreno u džamiju.

² Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977., 197.

³ Ante Starčević, *Izabrani spisi*, priredio Blaž Jurišić, Zagreb, 1943., 430.

⁴ Govor u Banja Luci 25. svibnja 1941. – Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, n. dj., 197.

⁵ *Isto*, 198.

Međutim, slom Jugoslavije i pojava NDH potaknuli su različita opredjeljivanja muslimana. Dio muslimanskih uglednika, koji se osjećao Hrvatima, prihvatio je NDH. Bili su to prije svega proustaški orijentirani muslimanski intelektualci. Neki od njih ušli su u najviše organe vlasti ustaške države (dr. Osman i dr. Džafer Kulenović, Ademaga Mešić, Hakija Hadžić i dr.). Smatrali su da se u NDH neće ponoviti netrpeljivost prema muslimanima, koja se na različite načine iskazivala u bivšoj državi. Potvrdu za to nalazili su u izjavama visokih ustaških dužnosnika, prije svega samog poglavnika Pavelića, koji je vjerovao da će preko njih ojačati utjecaj na muslimansko stanovništvo.

Znakovito je bilo držanje prema NDH dijela vodećih ljudi iz Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), koja je u bivšoj jugoslavenskoj državi okupljala u svojim redovima najveći broj muslimana. Delegacija prvaka te stranke posjetila je Pavelića 14. kolovoza 1941. (u delegaciji su bili Džafer Kulenović, predsjednik stranke nakon smrti Mehmeda Spahe, Hamid Kurbežović, Uzeiraga Hadžihasanović i dr.). Oni su pozdravili uspostavu Nezavisne Države Hrvatske i izrazili punu podršku Paveliću. Nakon razgovora s Pavelićem, Džafer Kulenović je izjavio da su oni spremni da surađuju u državnoj politici i upravi NDH u svim pravcima.⁶

No u muslimanskim redovima bilo je i protivnika NDH. Pojava NOP-a pod vodstvom Tita i Komunističke partije Jugoslavije s ciljem oslobađanja zemlje od fašističke okupacije i najavljivanjem uspostave ravnopravnih odnosa svih dijelova jugoslavenske zajednice privukao je dio muslimana u partizanske odrede. Tome su pridonijeli i brutalni postupci četnika koji su svojim naoružanim postrojbama djelovali na tlu Bosne i Hercegovine. Protuustaško raspoloženje iskazivali su od početka uspostave NDH i mnogi muslimani raniji pristaše Samostalne demokratske stranke, koji su od početka iskazivali protuustaško i protunjemačko raspoloženje (dr. Zaim Šarac, Smail Ćemalović). Oni su zadržali svoju jugoorijentaciju, ali su se mahom povukli i pasivizirali očekujući rasplet ratnih zbivanja. Bosna i Hercegovina postale su poprište krvavih razračunavanja suprotstavljenih strana, pri čemu su se i muslimani različito opredjeljivali.

Među onim muslimanima koji su prihvatili NDH, ubrzo su se pojavile rezerve prema ustaškoj vlasti. U mnogim dijelovima Bosne – posebno u njenom istočnom dijelu – rasplamsavala se četnička aktivnost do te mjere da je ugrožavala i sam daljnji opstanak muslimanskog stanovništva. U svojim akcijama četnici su palili muslimanska sela i vršili masovne pokolje, što je u redovima muslimana izazivalo psihozu općeg straha i nesigurnosti. Na njihovo nezadovoljstvo i zabrinutost dodatno je utjecao i postupak ustaških postrojbi i ustaškog režima uopće prema srpskom stanovništvu. Stanje opće nesigurnosti još se više pojačalo kada se početkom 1942. u Bosnu prebacila glavnina partizanskih snaga. Među muslimanima se širilo uvjerenje da ih ustaški režim dovoljno ne štiti i da im vojne snage NDH ne pružaju dovolj-

⁶ *Hrvatski narod*, 15. VIII. 1941.

no sigurnosti. Takva uvjerenja postupno su se širila i među onim muslimanskim uglednicima, javnim djelatnicima i vjerskim starješinama, koji su u početku prihvatili NDH i ustašku vlast. To potvrđuju neke njihove akcije u kojima apeliraju na vlasti NDH da zavedu red u Bosni i Hercegovini.

Akciju su pokrenuli muslimanski svećenici. Na godišnjoj skupštini muslimanske organizacije *El Hidaje* u kolovozu 1941. izražena je zabrinutost zbog počinjenih ustaških zločina, pa se u prihvaćenoj rezoluciji ti zločini osuđuju, a također i oni muslimani koji su u njima sudjelovali. Pozivajući se na načela islama *El Hidaje* poziva islamske vjernike da se klone svakog nasilja, a na vlasti NDH apelira da što hitnije zavedu red u Bosni i Hercegovini.⁷ Nakon toga ujesen 1941. u Sarajevu i drugim gradovima Bosne i Hercegovine (Banja Luka, Tuzla, Prijedor, Mostar) pojavile su se *muslimanske rezolucije* sličnog sadržaja, koje su potpisivali muslimanski prvaci, kulturni i drugi javni djelatnici, kao i predstavnici Islamske vjerske zajednice. U rezolucijama se ističe stalno pogoršavanje stanja u Bosni i Hercegovini, koje naročito osjećaju pripadnici "uzvišene vjere islama". Tvrdi se da se odgovornost za sva razračunavanja između muslimana i grko-istočnjaka (pravoslavaca) prebacuje na muslimane. Kao i u rezoluciji *El Hidaje* potpisnici se ograđuju od svih zlodjela i osuđuju one pojedince muslimane koji su učinili bilo kakvo nasilje. Državne se pak vlasti mole da što prije zavedu zakonsku sigurnost u svim krajevima Bosne i Hercegovine, da se nevinu svijet zaštiti jačom vojnom obranom, a da se na sudsku odgovornost pozovu svi krivci koji su počinili nasilja ili zlodjela bez razlike kojoj vjeri pripadaju.⁸ Ustaške vlasti se upozoravaju da su muslimane prepustili same sebi, pa se u rezolucijama predlaže da se pored vojnih mjera poduzmu i neke političke.⁹

Rezolucije su bile upućivane visokim ustaškim dužnosnicima, i to u prvom redu muslimanima: Osmanu i Džaferu Kulenoviću, Hilmiji Bešlagiću, Ademagi Mešiću, Hakiji Hadžiću, Ismetu Muftiću i dr. Ima podataka da su se širile i među muslimanskim stanovništvom. Sadržaj svih rezolucija je otkrio da je političko raspoloženje velikog broja muslimana drukčije od onoga kakvim ga je prikazivala ustaška promičba. Nasuprot toliko ističane podrške NDH, one pružaju drugu sliku stanja u Bosni i Hercegovini. Rezolucije upozoravaju na neprihvatljive postupke ustaških postrojbi i nemoć ustaških vlasti da spriječe širenje krvavih razračunavanja, koja izazivaju veliko uznemirenje muslimana i bojazan za vlastitu egzistenciju. U rezolucijama iskazano nezadovoljstvo muslimana uznemirilo je ustaški vrh, premda je ustaška promidžba i dalje negirala postojanje muslimanskog pitanja. Ustaške vlasti su reagirale najavom mjera "čvrste ruke", dakako, široj javnosti neobjavljenih. Tako u jednoj okružnici ravnatelja Ustaške nadzorne službe (UNS) Eugena Dide Kvaternika od 23. ožujka 1942. on (Kvaternik) najavljuje posebne mjere

⁷ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, n. dj., 201.

⁸ Usp. Hrvoje MATKOVIĆ, *Na vrelima hrvatske povijesti*, Zagreb 2006., 393.

⁹ Isto, 395.

u Bosni i Hercegovini i traži da se ubuduće sva neslaganja s politikom NDH "najenergičnije suzbiju, dapače i drastičnim mjerama"¹⁰

Međutim, nepovjerenje većeg dijela muslimana prema NDH nije se lako moglo ukloniti. Postojeća situacija u Bosni i Hercegovini početkom 1942., prelaskom partizanskih jedinica u to područje, još više se zaoštrila. To je naveo određene muslimanske krugove na novu akciju. U uvjerenju da im ustaške vlasti sa svojim ograničenim snagama ne mogu pružiti adekvatnu zaštitu, a pretpostavljajući njemačku pobjedu na kraju rata, oni dolaze na ideju o uspostavljanju *autonome Bosne i Hercegovine u okviru njemačkog okupacijskog sustava*, što bi praktično značilo njeno izdvajanje iz Nezavisne Države Hrvatske. U skupini muslimana, koja se upravo u tom smislu odlučila za konkretni korak, bilo je nekoliko intelektualaca i poslovnih ljudi, ali i islamskih vjerskih funkcionera. Među njima se ističu Uzeiraga Hadžihasanović, Mustafa Softić, Ahmed Karabeg, Suljaga Salihagić, Muhamed Pandža i dr. Oni su studenoga 1942. uputili Adolfu Hitleru *Memorandum*, u kojem iznose svoje prijedloge.

U prvom dijelu *Memoranduma* objašnjava se motivacija apela Führeru i navode povijesne okolnosti koje povezuju Bošnjake-muslimane s Germanima i njemačkom nacijom. U obrazloženju porijekla stanovnika Bosne i posebno o pojavi islama u njegovu značenju na tom području navodi se niz tvrdnji koje nisu u skladu sa znanstvenim povijesnim spoznajama i stvarnim stanjem. Njima se potpisnici *Memoranduma* služe kao argumentima za stjecanje njemačke naklonosti, prije svega samog Hitlera. Takve su npr. tvrdnje da bosanski muslimani "po rasi i krvi" nisu Slaveni, da su došli sa Sjevera na Balkan u trećem stoljeću kao germansko pleme pod imenom "Bosni", pa su po tome svojoj novoj domovini i dali ime "Bosna". Oni su, dakle, tu bili – tvrdi se u *Memorandumu* – prije Slavena, odnosno Hrvata i Srba, a zadržali su svoju staru gotsku arijevsku vjeru. Nadalje tvrde da su poznavali kukaški križ i da su njime ukrašavali svoje grobove. Kasnije su prihvatili bogumilstvo, a kad su u Bosnu došli Turci, Bošnjaci su ih dočekali kao svoje osloboditelje, jer su njihovu srednjovjekovnu državu stalno ugrožavali i napadali Hrvati, Mađari i Srbi. Primili su tada islam, a Turci su im dali široku autonomiju. Za svoj teški položaj u NDH potpisnici *Memoranduma* optužuju Antu Pavelića, koji ih je – pišu – silom uključio u okvir hrvatske države i "predao u ruke agresivne Crne internacionale".

U drugom dijelu *Memoranduma* iznose se prijedlozi, odnosno traženja potpisnika. Predlaže se osnivanje posebne autonomne *Župe Bosne* pod njemačkom upravom (neka vrsta protektorata), kojoj bi na čelu bio šef imenovan od Führera. Traži se obustavljanje svake djelatnosti ustaških i domobranskih postrojbi, te osnivanje posebne vojne formacije *Bosanska straža*. Poslije rata u novom europskom poretku, koji će uspostaviti Hitler, Bosnu treba uključiti u red ostalih zemalja pod zaštitom Trećeg Reicha, kakvu će

¹⁰ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, n. dj., bilj. 268 na str. 202.

imati i susjedni narodi. U posljednjoj točki Memoranduma traži se izlaz Bosne na more preko Metkovića na luku Ploče.¹¹

Zanimljiv je podatak da se kao autor Memoranduma spominju u literaturi Uzeiraga Hadžihasanović i njegov zet Mustafa Softić (tada gradonačelnik Sarajeva).¹² Navedeni Uzeiraga Hadžihasanović bio je u kolovozu 1941. u muslimanskoj delegaciji koja je posjetila Pavelića i iskazala mu punu podršku.

U odnosu na muslimanske rezolucije iz 1941. Memorandum upućen Hitleru znatno je radikalniji. Njegov sadržaj navodi na zaključak da je suprotstavljanje muslimana ustaškoj politici bilo u porastu, čak i u redovima onih koji su se bili priklonili NDH. Nijemci, odnosno Hitler poklanjali su Memorandumu toliku pozornost koliko su u njemu nalazili elemente za ostvarivanje svojih vojno-strateških ciljeva. Smatrali su da uspostavljanje autonomije Bosne i Hercegovine ne treba prihvatiti, jer to rješenje očito ne bi izmijenilo postojeće stanje. Zanimljivo je da zahtjeve Memoranduma Nijemci su se orijentirali na njegovu vojnu komponentu. Hitleru je glavni cilj tada bio smirivanje Bosne i Hercegovine i uništenje NOP-a. Zato je odlučio da se osnuje jedna nova formacija koja će to uraditi. Po njegovoj zapovjedi pristupilo se osnivanju SS-divizije s muslimanskim sastavom i njemačkim časničkim kadrom. O tome je njemački poslanik u zagrebu Siegfried Kasche obavijestio Pavelića. Poglavnik je pristao na formiranje divizije, ali da u njoj bude i Hrvata, te da u njenu nazivu bude i riječ "ustaška". Nijemci su to odbili i proveli su svoj plan. Tako je u svibnju 1943. osnovana 13. SS-divizija (kasnije 1944. nazvana "Handžar-divizija"). U njenom je sastavu bilo 60 % muslimana i 40 % Nijemaca, pretežno pripadnika Njemačke narodne skupine u NDH. Časničke položaje u 13. SS-diviziji zauzeli su većinom Nijemci. Razmatranje uvođenja posebne uprave u Bosni i Hercegovini odgođeno je za budućnost.

Projekt stvaranja Župe Bosne Nijemci nisu prihvaćali, jer im je tada više odgovarala NDH u opsegu kakav su joj od početka dali, a i zato jer bi to moglo potaknuti Srbe u Bosni da se brojnije uključe u partizanske radove, što bi imalo suprotan učinak od onoga koji se namjenjivao dati autonomnoj Bosni i Hercegovini. Uz to trebalo je voditi računa i o talijanskom savezniku, koji je do kapitulacije u rujnu 1943. držao svoje vojne snage u Bosni i Hercegovini južno od uspostavljene demarkacijske crte.

Ustaška pak vlada, zapadajući u sve veće teškoće zbog stalnog porasta Titovih partizanskih snaga, i dalje je ustrajala u svojoj politici i stavu prema

¹¹ Tekst Memoranduma donosi Enver REDŽIĆ u knjizi *Muslimansko autonomstvo i 13. divizija – Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Reich*, Sarajevo 1987. Redžić navodi da se snimke izvornog teksta Memoranduma nalazi u arhivu Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, a original u Londonu u Arhivu Admiralteta. – Tekst Memoranduma u cijelosti uvrstio sam u već navedenu zbirku dokumenata *Na vrelima hrvatske povijesti* (bilj. 8), 396-399.

¹² Enver REDŽIĆ, n. dj., 71 i dalje.

muslimanima. Ona i dalje negira postojanje "muslimanskog pitanja", mada su muslimanske rezolucije i Memorandum upućen Hitleru upozoravali na težak položaj muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini, bez obzira iz kojih su njegovih krugova ti apeli dolazili. Sam Memorandum iz studenoga 1942. svojim radikalizmom svjedoči o dubini procesa raslojavanja u redovima muslimana, a to je bio upravo onaj dio bosansko-hercegovačkog stanovništva, kojeg su ustaški čelnici proglasili "cvijetom hrvatskog naroda".

SUMMARY

THE BOSNIAN AND HERCEGOVINIAN MUSLIMS IN THE PROGRAM OF THE USTAŠA EMIGRATION AND THE POLITICS OF THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA

The author discusses the relations between Pavelić's Ustaša organization and the Bosnian-Herzegovinian Muslims, who it considered Croats. After the establishment of the Independent State of Croatia, the Ustaša regime pays them a great deal of attention. But when the Chetnik uprising and the Partisan movement transformed Bosnia and Herzegovina into a region of bloody fighting, the Muslim population grew ever more dissatisfied, observing that the Ustaša authorities were not protecting them sufficiently. The resolutions of prominent Muslims sought more effective protection, even directing a special memorandum to Hitler.

Key words: Muslims, Bosna and Hercegovina, Ustaša Emigration, Independent State of Croatia